

A NAGYKORÚ MAGYAR CIVIL TÁRSADALOM

Nizák Péter

(Az Open Society Institute munkatársa, a DemNet és a Soros Alapítvány volt igazgatója,
az ELTE Jogi Kar Politikatudományi Intézetében PhD hallgató)

Szabó Máté vitaindító cikkét (Autonómia és etatizmus a magyar civil társadalomban. Politikatudományi Szemle 2009/3: 157–163.) fontos kezdeményezésnek tartom. Megállapításai kellően provokatívak ahhoz, hogy felhívják a figyelmet arra, néhány civil társadalmat érintő kérdést alaposabban körül kellene járnunk. Emellett azonban úgy látom, néhány fogalom tisztázása elengedhetetlen ahhoz, hogy lehatároljuk, miről is szól Szabó Máté felvetése, illetve úgy érzem, néhány, a mai Magyarországon a civil társadalomhoz kapcsolódó alapvető fontosságú kérdést nem tett fel vitaindító cikkében. Előre is elnézést kérve a vitaindítóra már reagálóktól, írásomban néhány alapfogalom tisztázása mellett főként Szabó Máté cikkére reagálok, az általa felvetett gondolatokról írom meg véleményemet, és néhány új – megítélésem szerint fontos – kérdéskört is felvetek.

CIVIL TÁRSADALOM

Érdekes módon a civil társadalom kérdéséről igazán széles körű társadalmi vagy tudományos vita nem alakult ki Magyarországon.¹ A kérdéskörben érintett szereplőkön (a civil társadalom informális mozgalmainak, intézményeinek szereplői, a civil társadalom kutatói) kívül igazán nem volt érzékelhető, hogy ennek a kérdésnek a körüljárása izgalmas, netán hasznos lenne a társadalom, és az újjászületőben lévő demokrácia számára. Tisztelettel adózva a kivételt képező szerzőknek (a teljesség igénye nélkül többek között Mislivetz Ferencnek, Kuti Évának, Harsányi Lászlónak, Bozóki Andrásnak, Arató Andrásnak és magának Szabó Máténak is), a magyar tudományos közélet – főként a kilencvenes évek második felében, illetve a 2000-es években – nem követte kellő figyelemmel a nemzetközi szakirodalomban zajló intenzív, a civil társadalomról, a demokráciafejlesztésről vagy a nonprofit szektorról szóló, és a fenti kérdéskörökhöz kapcsolódó vitákat. Nagyon nehéz például a magyar civil társadalomról beszélni úgy, hogy figyelmen kívül hagyjuk azt a nemzetközi szakirodalomban szintén alaposan körüljárt témát, mely a kelet-közép-európai rendszerváltások kapcsán (is) a civil társadalom demokráciában betöltött szerepét, annak fejleszthetőségét, fejlesztési irányait, problémáit tárgyalja.²

Nyilván ez nem Szabó Máté hibája, de ennek tudom be, hogy a vitaindító sok olyan kérdéssel foglalkozik, sok olyan problémát vet fel (vagy kénytelen

felvetni), amely gyakorlatilag bármikor felvethető volt, vagy lett volna a rendszerváltástól máig. Azaz ezek fontos, de általános, nem igazán aktuális, inkább krónikus alapproblémák. Ilyen megállapítás az, hogy „a magyar civil társadalom fejlődését döntően diszkontinuitás jellemzi” (157.), illetve, hogy a „polgári és a civil hagyományok hiánya, gyengesége, gyengülése az az örökség Közép-Európában, amely megkönnyíti az etatizmus pozícióit húsz évvel a rendszerváltást követően” (159.). Természetesen elfogadom, hogy bizonyos szempontból van igazság a fenti megállapításokban, de elfogadni akkor tudnám őket, ha közben a megállapítások mögött felsejlő „polgári társadalom” és értékrend nem változna, változott volna a nyugati civilizáció országaiban, illetve nem állna hatalmas kihívások előtt, és sokszor nem keresne megoldásokat, például éppen az etatizmus irányába. A történelmi megkésettség, az egyenlőtlen fejlődés logikája persze elfogadható, de mai társadalmunkat, és így a civil társadalmat is, véleményem szerint összetettebben érdemes látnunk. Az a polgári társadalom, értékrend, amelyet sokszor etalonként emlegetünk ilyen esetekben, és amelyet nem mellesleg sosem határozunk meg pontosan, már a rendszerváltás idején átalakulóban volt a nyugati demokráciákban. Olyan értékeket, olyan hozzáállást, olyan attitűdöket kérünk tehát számon a mai Magyarországon, melyek már több évtizede átalakulóban vannak, voltak a nyugati demokráciákban. Minden tiszteletem Dahrendorfé, de elmélete akkor lenne Magyarországra, vagy régiónkra, a civil társadalom állapotára vonatkoztatható, ha a lezajlott vagy folyamatban lévő gazdasági, társadalmi változások valamiféle egyértelmű minta, értékrend követését jelentenék, amelynek egyik alapvető pillére a „polgár” a „civil társadalom”, a „civil kultúra”. A probléma az, hogy ez az érték – és fogalomrendszer láthatóan súlyos válságban van, a hagyományos értelemben vett liberális demokrácia modellje komoly problémákkal küzd. Amennyiben az értékek, a politikai berendezkedés, az egyéni attitűdök szintjén nem is fogadnánk el ezt a tételt, a jelenlegi gazdasági válság minimum figyelmeztető jel: gazdaságilag (és nyilván hosszú távon ez politikai konzekvenciákat is maga után von) az „államkapitalista” (Kína) berendezkedés pillanatnyilag potensebbnek látszik a „multinacionális” kapitalizmusnál. Emellett sorolhatnánk a demokratikus paradigma keretein belül megválaszolhatatlannak tűnő olyan kérdéseket, mint a bevándorlók problémája, az erősödő nacionalizmus, a szeparatizmus, hogy csak a fő kérdésköröket említsük.

ALTERNATÍV MAGYARÁZATOK

A fentieket azért tartom fontosnak megemlíteni, mert ezek fényében a magyar civil társadalom leírásához, problémáinak feltárásához nem érzem kielégítő magyarázatnak a történelmi megkésettség, a hiányzó polgárság és polgári kultúra, a szocializmus kérdéskörét. Úgy látom, hogy az alapvető problémát az

okozza, hogy a fenti kínzó kérdések a nyugati demokráciák és civil társadalmak számára hatalmas kihívást jelentenek, új válaszokat igényelnek, így nem teljesen világos, nem látható, tulajdonképpen mit kérünk számon, mit szeretnénk, mit várnánk el a magyar civil társadalomtól. Még világosabban: olyan normatív civil kultúra, civil társadalom képet vizionálunk, mely egyszerűen a mai viszonyok között már nem releváns. A magyar civil társadalom nem lemaradással küszködik, hanem ilyen. Nem „gyerek”, hanem ilyen felnőtt. Nincs polgárság, a negyven évi szocializmus megtörte a polgári fejlődést, félperiférián lévő országban élünk, de ugyanilyen fontos, hogy a klasszikus normatív fogalomként használt civil társadalom fogalma és annak értékei válságban vannak; a polgári társadalom, a liberális demokrácia, és így a civil társadalom ezen megközelítése már nem jelent egyértelműen elérendő célt. (Nem akarom bonyolítani ezt a gondolatmenetet azzal, hogy ha diszkontinuitásról, történelmi lemaradásról, dahrendorfi léptékkal mért évtizedes „felzárkózási” folyamatról beszélünk, akkor óhatatlanul a lineáris történelemfelfogás keretében gondolkodunk, ahol vannak élenjárók és lemaradók, és ahol van mihez felzárkózni, és erre esély is mutatkozik.)

Azért merem ezt leírni, mert Szabó Máté cikke egyértelműen ezt a civil társadalom felfogást használja, feltételezi, illetve kéri számon, hiányolja Magyarországon. Olyan normatív megközelítést használ, mely bizonyos értékek melletti elkötelezettséget feltételez, amely szerint a civil társadalom tulajdonképpen egyfajta politikai kultúra, „civilizált” közélet, szabályrendszer, melynek alapja a jogállam, a demokrácia, a polgári felelősség, a tolerancia.³ Láthatóan ma, Magyarországon azonban nem az a probléma, hogy a fenti meghatározás szerinti civil társadalomképtől messze vagyunk, hanem az, hogy nincs (civil) társadalomképünk. Alapkérdésekben uralkodik társadalmi szintű káosz, és ez jelentősen befolyásolja a civil társadalom képét, jövőképét is. Nem világos milyen államban, államfelfogásban gondolkodunk, nem világos milyen szerepet szánunk, mit várunk a civil társadalomtól, a civil szektor szereplőitől, intézményeitől? Nem világos mi minősül ma közpolitikai, mi szakmai és mi pártpolitikai kérdésnek, egyáltalán milyen értékek mentén szerveződik a társadalom?⁴ Ezek a kérdések alapkérdések, megválaszolásuk azonban elengedhetetlen például ahhoz, hogy válaszolni tudjunk, illetve válaszunk legyen a Szabó Máté által felvetett „És miért ne száz százalék?” (Szabó, 2009:161) kérdésre.

CIVIL? NONPROFIT? CIVIL - NONPROFIT? NONPROFIT – CIVIL?

A civil társadalom intézményeit említve úgy érzem fontos az is, hogy megemlítsük, a téma interdiszciplináris jellege, fogalmi bázisának hiányosságai miatt mindig érdemes meghatározni, miről is beszélünk? Szabó Máté cikkében a civil társadalom mellett előfordul a „nonprofit”, a „civil-nonprofit”, a nonprofit-

civil vagy egyszerűen a „civil szektor”, „civil szervezet”-kifejezés, amelyek magyarázat nélküli használata gátolhatja a gondolatmenet megértését, illetve nem segíti a felvetések pontos megértését. A fenti fogalmak ugyanis nem szinonimák, a nonprofit szektor bizonyos elemeiben szűkebb, más tekintetben tágabb kategória, mint a civil társadalom.⁵ A képet még bonyolultabbá teszi, hogy a fenti fejtegetésben nem érintettük az egyházak, a szakszervezetek és a politikai pártok kérdését, hiszen ezek a szervezetek csak egyedileg zárhatók ki mindkét (nonprofit, illetve civil) kategóriából.

Természetesen nem szeretném hozzászólásomat ebbe az irányba vinni, hiszen a definíciós problémák taglalása miatt érdemi gondolatok felvetésére így nem maradna lehetőségem. Arra próbáltam csak rávilágítani, hogy a magam részéről örömmel üdvözlém, ha a Szabó Máté által kezdett vita olyan kérdések elemzésére ösztönözne, melyek kilépnének abból a véleményem szerint egyáltalán nem izgalmas és aktuális kérdéskörből, amely a lemaradásunkat és történelmi meghatározottságunkat hangsúlyozza.

MAGYAR CIVIL TÁRSADALOM – LEHETSÉGES KÉRDÉSEK

Érdekes, és a magyar civil társadalom sajátosságainak megértéséhez talán hasznos megközelítés lehetne például véleményem szerint fókuszáltan az állam és a civil társadalom viszonyáról beszélni. Érdekes lenne ehhez (is) kapcsolódóan megvitatni, funkcionális megközelítésben milyen képet kapunk? Milyen funkcióit tölti be, és milyen funkcióiban gyenge a magyar civil társadalom? Természetesen ennek a témának is hatalmas szakirodalma van, melynek elemzése, tárgyalása talán közelebb vinne minket a magyar civil társadalom megértéséhez.⁶ Megítélésem szerint ugyanis a fenti kérdések megválaszolása segítene minket abban, hogy lássuk, mihez hasonlít, milyen fejlődési irányt követ, milyen civil társadalom modellhez áll közel a magyar civil társadalom? Persze izgalmas kérdés az is, mennyire „beágyazódtak” a civil társadalom intézményei ma Magyarországon, mennyire „lebegnek” a társadalom felett a civil szervezetek? Mennyire az állam beavatkozásai határozták meg a fejlődési képet, és mennyire fejlődött szervesen a szektor?⁷ Mennyire befolyásolták ezt a folyamatot a történelmi gyökerek, mennyire a rendszerváltás után kapott demokráciafejlesztési támogatások, programok, valamint az EU csatlakozás ígérete? Hogyan hatott az EU csatlakozás a civil társadalomra és intézményeire? Érdekes lenne arról is vitát folytatni, mennyire hasonló törésvonalak, társadalmi konfliktusok jellemzik a magyar civil társadalmat, mint a pártrendszert.

Amennyiben valaki nem érdeklődik a modellek, vagy a leíró jellegű megközelítések iránt, annak felvetem a megítélésem szerint számunkra igencsak aktuális „jó–rossz civil társadalom” problémáját, amely szintén a közelmúltban, a nemzetközi szakirodalomban felvetett izgalmas kérdések körébe tarto-

zik.⁸ A kérdés a demokrácia egyik alapkérdésére rímel, azaz mi legyen a „szabadság ellenségeivel”? Mi történik akkor, ha olyan mozgalmak, szervezetek is megjelennek a civil társadalmon belül, amelyek nem demokratikus értékeket vallanak, nem áll szándékukban a demokrácia erősítése? Úgy tűnik, nem általában a civil társadalomban való részvételen, az aktivitáson, a tagságon van a hangsúly, hanem fontos az is, milyen ez a részvétel, erősíti-e vagy veszélyezteti-e a demokráciát. (Némiképp reagálva a Szabó Máté által az „Autonómia, kreativitás, szolidaritás, tolerancia”-alfejezetben felvetettekre, az is leszűrhető tehát ebből, hogy az autonómia, a szolidaritás, a bizalom megléte önmagában nem elégséges mérce a civil társadalom megítéléséhez.) Milyen érdekes ez a kérdés, ha a magyar viszonyokra vonatkoztatjuk: a közelmúltban betiltott Magyar Gárda Egyesület és mozgalom például jó példa, miről is van szó. Aktív, önszerveződő, közpolitika iránt érdeklődő, társadalmi kapcsolatokkal, önkéntesekkel, támogatókkal bíró mozgalomról, szervezetről beszélhetünk, mely szinte minden elemében megfelel a civil társadalmi mozgalmakról alkotott képnek. Kivéve, hogy nem a demokratikus értékdimenzióban mozog.

A NEMZETI CIVIL ALAPPROGRAM

Sok-sok olyan kérdés van tehát, amely kicsit aktuális, speciális tehetné a magyar civil társadalomról szóló vitákat, ezt remélem sikerült érzékeltetnem. Reagálni szeretnék azonban egy Szabó Máté által felvetett konkrét kérdésre, az NCA kérdésére. Szabó Máté az NCA-t „posztkádári neokorporatív bürokratikus növekménynek” (162.) nevezi, mely megállapítással alapvetően egyetértek, természetesen eddigi logikám szerint nem a posztkádári jelző hangsúlyozásával. Ezt a véleményemet már az NCA-törvény megszületése előtt két szerzőtársammal publikáltam, felvetve, hogy az egész NCA-koncepció több szempontból is vitatható.⁹ Valóban lett volna más lehetőség a civil szektor támogatására, és valóban más irányt (például tematikus magánalapítványok feltőkésítését, helyi alapítványok megerősítését) láttam volna magam is szívesen, de azért hozzáteszem nagyon nem látszott, és ma sem látszik annak a lehetősége, hogy egy NCA-típusú, etatista megközelítésű forrást helyi magánadományok, magánforrások kiváltsanak. Azt gondolom, az NCA a maga „normatív” (működési) támogatás-típusú megközelítésével rossz irányba szocializálja a szervezeteket, de véleményem szerint még ezen felül is problematikus az NCA-ban kialakított rendszer. Az NCA Tanácsában, kollégiumaiban ugyanis civil szervezetek delegáltjai ülnek, irányító, értékelő és döntéshozó pozícióban. A Szabó Máté által felvetett legitimációs kérdéseket nem is érintve, az világosan látszik, hogy ebben az esetben roppant nehéz kezelni az összeférhetetlenségi kérdéseket. Véleményem ezzel kapcsolatban egyértelmű: az NCA-ban a civil szervezetek stratégiaalkotó, irányító szerepe abszolút elfogadható, de a pályázatokról döntő sze-

repe nem. Azt a jogkört, hogy kitalálják a Tanács tagjai, milyen stratégia irányok alapján kapjanak pénzt a szervezetek, elfogadom. Azt azonban, hogy a kollégiumokban civil szervezetek delegáltjai döntsenek más civil szervezetek pályázatairól, sőt ne legyen tiltva, hogy olyan szervezetek, amelyekben a kollégiumi tagok érintettek, pályázhassanak, véleményem szerint súlyos hiba. A támogatások lebonyolítása ugyanis szakma; a korrekt, szakmai alapokon nyugvó pályázati folyamat összeférhetetlenségi alapelvei pedig egyszerűen kizárják, hogy a lebonyolító szervezet vezetőségi tagjai, munkatársai (azaz intézményesen érintett emberek) a döntést előkészítő és a döntési folyamatban részt vegyenek.

Záró megjegyzésként annyit: a magam részéről üdvözlöm Szabó Máté kezdeményezését, a felvetett kérdéseket, magát a vitát, és azt, hogy a Politikatudományi Szemle ennek helyet adott. Definíciós megjegyzéseimmel, új problémafelvetéseimmel arra próbáltam és szerettem volna rávilágítani, hogy a civil társadalomról, annak magyar jellegzetességéről való vita izgalmas és aktuális, számtalan olyan területtel, melyről beszélnünk kellene.

JEGYZETEK

- ¹ Pedig kialakulhatott volna, hiszen a nemzetközi szakirodalomban, a 90-es években és a közelmúltban is széles körű eszmecsere volt erről, elég, ha talán a Civicus, a Centre for Civil Society (London School of Economics) nevét említjük, a szerzők közül pedig Croissant, Anette Zimmer, John Keane vagy a Merkel – Lauth szerzőpáros műveire utalunk, természetesen önkényes kiemelésként.
- ² Utalunk a bőség zavarával küzdve Kevin F. Quigley vagy Thomas Carothers munkáira.
- ³ A civil társadalom másik lehetséges meghatározási módja a leíró jellegű (deskriptív) koncepció, mely szerint a civil társadalom a társadalom állami és piaci szféra mellett működő szetele, de vannak olyan szűkítő jellegű megközelítések, melyek a nemkormányzati szervezeteket, a nonprofit szektort azonosítják a civil társadalommal. Lásd bővebben Anheier – Glasius – Kaldor (szerk.): *Globális Civil társadalom I.* Budapest, Typotex, 2004. A civil társadalom szociológiai, közgazdasági és kulturális koncepciók mentén is vizsgálható. *Szociológiai értelemben* a civil társadalom az állami, a piaci és a magán (családi) szféra mellett működik. Ennél a megközelítésénél a szektorok egymáshoz való viszonya, funkciója a meghatározó elemzési szempont. A közgazdasági koncepció szélesebb értelemben tárgyalja a civil társadalom fogalmát, minden nem állami szektorban történő tevékenységet (így az üzleti is) a civil társadalom részének tart. A kulturális megközelítés az értékeket, normákat állítja középpontba, tehát visszautalva a normatív megközelítésre, egy társadalom akkor „civil”, ha a tolerancia, a bizalom, az együttműködés értékein alapul.
- ⁴ Számos olyan kezdeményezést, tüntetést, aláírásgyűjtést, demonstrációt láthatunk, mely nehezen értelmezhető pártpolitikától mentes civil kezdeményezésnek. Elég talán a polgári körök mozgalma vagy a jelenleg jelentős aktivitást kifejtő Civil Összefogás demonstrációira utalnunk.
- ⁵ Nem foglalja magában természetszerűleg a civil társadalom nagyon sok elemét, az informális

szerveződéseket, mozgalmakat, azokat a nem formalizált társadalmi struktúrákat, melyek biztosítják a társadalmi önszerveződést és közvetítenek az állam és az egyén között, de a nonprofit szervezetek között számos olyat találhatunk, melyek állami kezdeményezésre jöttek létre bizonyos közfeladatok ellátására. A nonprofit szektor tehát leginkább abban különbözik a civil társadalomtól, szférától, hogy hivatalosan definiálható, jogi státusszal bíró szervezeteket foglal magába, így bizonyos értelemben a civil társadalom szervezeti infrastruktúrájának fogható fel. A nonprofit szervezetek, nonprofit szektor elnevezés mellett a civil szervezet, civil szektor fogalmával is találkozhatunk. Ez a fogalom a fentiekhez képest tudományosan nehezen értelmezhető, mégis létezik: Magyarországon általában azokat az önkéntes alapon szerveződő nonprofit szervezeteket nevezik így, melyek nem állami, nem profitorientált, ugyanakkor nem szolgáltató, legalábbis nem állami feladatokat (is) átvállaló szolgáltató szervezetek. A fogalom tehát szűkebb, mint a nonprofit szervezetek fogalma. Erre a meghatározásra egyébként a Nemzeti Civil Alapprogramról szóló 2003. évi L. törvény tett kísérletet, ez tekinthető az egyetlen jogforrásnak, mely a civil szervezet fogalmát meghatározza.

- ⁶ Ismét csak néhány alapvető szerzőt sorolva megemlítem Kendall, Knapp, Jenkins, vagy Donoghue nevét.
- ⁷ Ugyanezeket a kérdések ráadásul a magyar nonprofit szektorral kapcsolatban is felvethetőek, kérdés, itt milyen típusú a szektor, mennyiben hasonlít vagy tér el a klasszikus liberális, korporatív vagy mediterrán modellektől.
- ⁸ 2001-ben a Világkereskedelmi Központ elleni terrortámadást követően jelent meg Simone Chambers és Jeffrey Kopstein „Rossz civil társadalom“ (*Bad Civil Society*) c. tanulmánya.
- ⁹ Lásd bővebben Bullain Nilda – Nizák Péter – Sátor Balázs: „Az állam szerepe a nonprofit szektor fejlesztésében - A Nemzeti Civil Alapprogram”, Előadás, Internetes megjelenés (www.nonprofit.hu), 2003. május

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Anheier–Glasius–Kaldor (szerk.): *Globális Civil társadalom I.* Budapest, Typotex, 2004.
- Arató András: *Forradalom, civil társadalom és demokrácia Kelet Európában.* Mozdó Világ, 1990. 8. sz. 11–22.
- Bartal Anna Mária: *Nonprofit elméletek, modellek, trendek.* Századvég, Budapest, 2005.
- Bíró Endre: *Nonprofit szektor analízis.* EMLA Egyesület, Bp. 2002.
- Bozóki András: A demokrácia megerősödésének társadalmi feltételei. In: Csefkó Ferenc–Horváth Csaba (szerk.): *Magyar és Európai civil társadalom.* MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet–Pécs-Baranyai Értelmiségi Egyesület, Pécs, 1999.
- Carothers, Thomas: *Aiding Democracy Abroad: The Learning Curve.* Carnegie Endowment, Washington, 1999.
- Chambers, S., Kopstein, J.: *Bad civil society.* Political Theory, 2001/29.
- Croissant, A. 2003. Demokratie und Zivilgesellschaft in Ostasien. *Nord-Süd aktuell*, 2/2003, 239–260.
- Donoghue, F. (2003). *Nonprofit Organisations as Builders of Social Capital and Channels of Expression: the Case of Ireland.* Trinity College Dublin, 15.

- Jenkins, J. C. (1987). *Nonprofit Organizations and Policy Advocacy. The Nonprofit Sector: A Research Handbook*. W. W. Powell. New Haven, Yale University Press.
- Keane, John: *A civil társadalom. Régi képzetek, új látomások*. Typotex, Budapest, 2004.
- Kendall, J. and M. Knapp (2000). „Measuring the Performance of Voluntary Organizations.” *Public Management* 2(1): 105–132.
- Kuti Éva: *Hívjuk talán nonprofitnak ... A jótékonyosság, a civil kezdeményezések és az állami keretből kiszoruló jóléti szolgáltatások szektorra szerveződése*. Nonprofit Kutatócsoport, Bp. 1998.
- Miszlivecz Ferenc: A civil társadalom nyomvonalai az új európai térben. In: Csefkó Ferenc–Horváth Csaba (szerk.): *Magyar és európai civil társadalom*. MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet – Pécs-Baranyai Értelmiségi Egyesület, Pécs, 1999.
- Putnam, R. D.: *Making Democracy Work: Civic Tradition in Modern Italy*. Princeton, Princeton University Press, 1993.
- Quigley, Kevin F.: *For Democracy's Sake*. Washington, Woodrow Wilson Center Press, 1997.
- Salamon, Lester M.–Anheier, Helmut K.: *Szektor születik II*. Civitalis Egyesület, Bp., 1999.
- Szabó Máté: Autonomia és etatizmus a civil társadalomban. In: *Politikatudományi Szemle*, 2009/3.
- Szabó, Máté: Civic Engagement in East-Central Europe. In: Zimmer, Anette–Priller, Eckhardt (Eds): *Future of Civil Society. Making Central European Nonprofit Organisations Work*. VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2004. 77–98.
- Zimmer, Anette: Civil Society Organisations in Central and Eastern European Countries: Introduction and Terminology. In: Zimmer, Anette–Priller, Eckhardt (Eds): *Future of Civil Society. Making Central European Nonprofit Organisations Work*. VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2004. 11–30.